

Tomasz Lenkiewicz
Uniwersytet Gdański

Idee integracji i dezintegracji Europy w perspektywie historycznej

Integracja europejska stała się jednym z najważniejszych procesów we współczesnych stosunkach międzynarodowych, wywierającym wpływ na rzeczywistość społeczno-polityczną Europy oraz kształtowanie się europejskich wartości politycznych. Integrację definiuje się jako tendencję państw do łączenia się w większe ugrupowania regionalne czy subregionalne, co było obecne w życiu politycznym Europy od wieków, ale w połowie XX w. nabrało szczególnej dynamiki. Może obejmować różne sektory życia międzynarodowego państw czy innych podmiotów stosunków międzynarodowych. Czynnikiem niezbędnym, ułatwiającym procesy integracyjne w skali międzynarodowej są interesy państw, które w wyniku wysiłków integracyjnych zostaną zabezpieczone lub wzmocnione. Oznacza typ współpracy charakteryzujący się określonym stopniem zaawansowania prawnych i instytucjonalnych powiązań. Jednym z nich jest występowanie scentralizowanego ośrodka decyzyjnego, zastępującego ośrodki decyzyjne państw tworzących zintegrowaną strukturę. Kolejnym elementem jest istnienie wspólnego obiektu zainteresowania łączącego strony tej współpracy. Istotne znaczenie ma także świadomość zobowiązań, jakie pociąga za sobą udział w strukturach integracyjnych. Najogólniej wyróżnia się dwie formy integracji: polityczną i gospodarczą. Warunkiem powodzenia przedsięwzięć integracyjnych jest rzeczywista lub potencjalna komplementarność struktur gospodarczych państw oraz istnienie warunków technicznych. Integracja polityczna oznacza proces łączenia się państw w trwałe związki polityczne, bazujące na respektowaniu tych samych zasad ustrojowo-politycznych oraz jednolitym wewnątrznie systemie norm prawnych, regulujących zachowania członków – sygnatariuszy. Integracja polityczna stanowi związek suwerennych państw prowadzących wspólną politykę w obszarach dla nich najważniejszych. Ujawnia się jako proces długotrwały, wymagający przygotowania instytucjonalnego

i strukturalnego. Wielu uczonych wskazuje, że najpełniej ukształtowanym typem integracji politycznej jest Unia Europejska¹.

Koncepcję integracji europejskiej przedstawia się jako ideę jedności Europy, związaną ze zjednoczeniem politycznym, gospodarczym oraz społecznym. Wspólnota losów historycznych, dziedzictwa kulturowego, systemu wartości stanowią istotne czynniki tworzące podstawę europejskiego kręgu cywilizacyjnego. Wszechstronny dorobek kulturowy, filozoficzny, religijny (tradycja judeochrześcijańska), polityczno-prawny, techniczny, społeczno-gospodarczy oraz społeczno-polityczny poszczególnych epok w dziejach kontynentu europejskiego tworzył podstawy europejskiej jedności. Starania podejmowane w celu osiągnięcia jedności Europy przybierały różne formy, które można podzielić na dwie kategorie:

- a) teoretyczno-doktrynalne koncepcje filozoficzne i polityczno-ideologiczne,
- b) konkretne przedsięwzięcia polityczne i ekonomiczne².

Bazę integracji europejskiej stanowi trwały dorobek cywilizacyjny Europy, ukształtowany głównie przez kulturę grecką, prawo rzymskie, uniwersalistyczne idee chrześcijańskie oraz takie zjawiska i prądy umysłowe, jak humanizm, renesans, oświecenie, racjonalizm, romantyzm, pozytywizm, liberalizm czy socjalizm, które w mniejszym lub większym stopniu obejmowały swym zasięgiem cały kontynent. W procesie jednoczenia Europy wielokrotnie występowały spory o kształt integracji i tempo dokonywanych przekształceń. Pojawiały się różne koncepcje, z przewagą rozwiązań funkcjonalnych, dostosowujących działania do zmieniających się warunków. W procesach integracyjnych łączyły się problemy ekonomiczne, polityczne, militarne, prawne i społeczne, a działania zjednoczeniowe z reguły zaczynano od spraw wywołujących najmniej kontrowersji, by kolejno podejmować problemy bardziej skomplikowane³.

Idee i próby integracyjne w Europie formułowane od IV do XVIII w. dzielą się na dwie kategorie – projekty postulujące zjednoczenie dużej części Europy pod egidą jednego z władców europejskich bądź projekty określane ogólnie jako *Res Publica Christiana* lub *Civitas Dei* z dominującą pozycją papieża. Projekty zaliczane do pierwszej kategorii były obszerniejsze i bardziej precyzyjne oraz było ich znacznie więcej. Koncepcje i projekty postulowane w owym okresie dotyczyły zazwyczaj obszarów Europy Zachodniej i Europy Środkowej, miały na celu zapobieganie wojnom między państwami europejskimi oraz zapewnienie im integralności terytorialnej, a także u schyłku średniowiecza – obronę przed ekspansywną polityką Imperium Osmańskiego. Ukazywały zarazem aspekty związane z dziedzinami

¹ Por. T. Łoś-Nowak, *Integracja międzynarodowa* [w:] *Leksykon politologii*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 2004, s. 141–142; F. Gołembski, *Kulturowe aspekty integracji europejskiej*, Warszawa 2008, s. 28–33.

² O. Barburska, *Zjednoczona Europa – idea i realizacja w ciągu wieków* [w:] *Europeistyka w zarysie*, red. A.Z. Nowak, D. Milczarek, Warszawa 2006, s. 15–16.

³ K. Łastawski, *Historia integracji europejskiej*, Toruń 2006, s. 9–11; *Idem*, *Prointegracyjne cechy tożsamości kulturowej Europy* [w:] *Płaszczyzny integracji europejskiej*, red. A. Doliwa-Klepacka, Ostrowiec Świętokrzyski 2009, s. 27.

gospodarki i prawa. Cechą charakterystyczną tych projektów był fakt, iż były formułowane i wygłaszane przede wszystkim przez filozofów, teologów, osobistość z najbliższego otoczenia poszczególnych władców europejskich, a rolą władców było ich realizowanie⁴. Ówczesne elity polityczne, duchowne i intelektualne z różnych państw tworzyły pod względem kulturowym relatywnie homogeniczną społeczność, posługującą się wspólnym językiem (łacina), prowadzili intensywną wymianę myśli. W ten sposób formowała się specyficzna wspólnota intelektualistów, kładąca fundamenty pod teoretyczne i praktyczne koncepcje jedności europejskiej. W wypowiedziach myślicieli starożytnych na temat potrzeby jednoczenia się ludzi w coraz szersze organizmy społeczne występowały dwie przesłanki, które dotyczyły:

- a) likwidacji granic między dotychczasowymi małymi państwami, a w efekcie wyeliminowanie przyczyn prowadzenia wojen w celu poszerzenia terytorium,
- b) wzmocnienia siły w stosunku do wrogiego i nieprzyjaznego otoczenia zewnętrznego.

Obie te przesłanki zachowały aktualność i były rozwijane przez późniejszych pisarzy i myślicieli. Z czasem zostały uzupełnione o problem efektywności zintegrowanego ugrupowania (sfera wolnego handlu, unia celna, związek gospodarczy) oraz jego konkurencyjności wobec otoczenia zewnętrznego.

Koncepcje jednoczenia Europy w średniowieczu ukazywały dwa aspekty: obronny i ekspansjonistyczny, oba w duchu uniwersalnym oraz partykularnym. O europejskich koncepcjach zjednoczeniowych można mówić dopiero od momentu, gdy Europa wykryształizowała się jako wspólnota politycznie zróżnicowana. Pojawienie się w średniowieczu Europy będącej wspólnotą wielu państw chrześcijańskich, wspólnotą religijną – podzieloną politycznie, tworzyło podstawę do formułowania projektów integracyjnych. Rozważając problem uwarunkowań, form i etapów integracji europejskiej, przyjmuje się, że Europa narodziła się na przełomie X i XI w., bowiem w owym okresie niemal cały kontynent stał się wspólnotą chrześcijańską i instytucjonalno-polityczną, ale – co istotne – nie państwową, dlatego też od tego okresu datuje się początki tendencji zjednoczeniowych. Uniwersalizm najpełniej reprezentował Kościół katolicki, wysuwając koncepcje zjednoczenia chrześcijańskiej Europy w celu obrony przed ekspansją islamu oraz Imperium Osmańskiego. Władcy katoliccy (szczególnie Francji i Hiszpanii) występowali z koncepcjami zjednoczenia chrześcijańskiej Europy pod swoim panowaniem, upatrując w tej idei partykularnych celów panowania nad pozostałymi państwami europejskimi pod sztandarami chrześcijaństwa oraz Kościoła. W tych koncepcjach wielokrotnie nawiązywano do idei pojawiających się we wcześniejszych okresach (np. rzymski *Pax Romana* czy greckie *amfiktonie*). Uniezależnienie Kościoła katolickiego od władzy świeckiej było rozstrzygnięciem nowatorskim, nieznanym innym kulturom, które zaważyło na dalszych losach Europy. Religia chrześcijańska

⁴ Por. Z.M. Doliwa-Klepacki, *Integracja europejska (łącznie z uczestnictwem Polski w UE i Konstytucją dla Europy)*, Białystok 2005, s. 53–54.

nie stała się wystarczającą determinantą jedności politycznej kontynentu. Jedność ideowa, kulturowa oraz religijna nie skutkowały zjednoczeniem państwowym, ani w formie unitarnej – nawiązującej do tradycji rzymskiej, ani federalnej – koegzystującej z uniwersalizmem chrześcijańskim. W sensie instytucjonalnym Europę więcej dzieliło niż łączyło, a zaistniałe podziały coraz silniej się utrwały. Należy zauważyć, iż w okresie antyku oraz średniowiecza wiele umysłów europejskich – uczonych, pisarzy, władców – głosiło koncepcje zjednoczeniowe, zarówno w skali mikro-, jak i makroterytorialnych. Do najbardziej reprezentatywnych zaliczani są: Tales z Miletu, Św. Augustyn, Karol Wielki, Otton I, Otton III, Filip II August, Grzegorz VII, Joachim z Fiore, Św. Tomasz z Akwinu, Pierre Dubois, Dante Alighieri, Innocenty III, Jerzy z Podiebradu⁵.

Obok projektów i koncepcji zjednoczeniowych średniowieczna Europa doświadczała również wpływu czynników dezintegrujących. Przykładami dezintegracji Europy w wiekach średnich mogą być zjawiska oraz wydarzenia, które uwidoczniły się w kwestii rozstrzygnięcia relacji między władzą świecką a duchowną (spór o inwestyturę, *Dictatus Papae*, schizma 1054 r.) czy między państwami a monarchiami (np. wojna stuletnia). Postępująca w późnym średniowieczu i w czasach nowożytnych dezintegracja Europy objawiała się procesami wyzwalania się kolejnych władców europejskich spod wpływu papieża bądź cesarza, skutkującymi narodzinami i upowszechnianiem się w kolejnych wiekach zasady suwerenności stanowiącej barierę w procesach integracyjnych. Istotny wpływ wywarła na te zjawiska postępująca sekularyzacja życia społecznego (wpływ reformacji), powodując w pewnym stopniu dezaktualizację koncepcji jedności, których podstawę stanowiło chrześcijaństwo. Pojawiły się idee tworzenia europejskich federacji suwerenów chrześcijańskich⁶.

W czasach nowożytnych spór wokół relacji władza kościelna – władza świecka uległ zaostrzeniu, skutkując mnogością koncepcji jego rozwiązania. Nowym elementem w ewentualnych procesach integracyjnych państw chrześcijańskich stał się problem narodowości – jej poszanowania, zagwarantowania rozwoju i bezpieczeństwa.

⁵ Por. A. Marszałek, *Z historii europejskiej idei integracji międzynarodowej*, Łódź 1996, s. 4–5, 12–13; J. Marszałek-Kawa, *Procesy integracyjne w Europie po II wojnie światowej*, Toruń 2002, s. 11–13; U. Świętochowska, *Idea integracji europejskiej w cywilizacji przelomu XX i XXI wieku*, Gdańsk 2002, s. 7–9; D. Rossa-Kilian, *Integracja europejska na przestrzeni wieków* [w:] *Edukacja wobec integracji europejskiej*, red. J. Kojkoł, P.J. Przybysz, Gdynia 2004, s. 65–66; M. Nadolski, *Z dziejów integracji europejskiej*, s. 24–28; Z.M. Doliwa-Klepacki, *Integracja europejska...*, s. 54–55; M. Nadolski, *Etapy, formy i uwarunkowania integracji europejskiej* [w:] *Integracja europejska. Wstęp*, red. K.A. Wojtaszczyk, Warszawa 2006, s. 24–25, 34–35; O. Barbarska, *Zjednoczona Europa...*, s. 17; K. Łastawski, *Historia integracji europejskiej...*, s. 17–23; E. Kawecka-Wyrzykowska, K. Michałowska-Gorywoda, *Pojęcie, formy, efekty i koncepcje integracji europejskiej* [w:] *Integracja europejska*, red. J. Barcz, E. Kawecka-Wyrzykowska, K. Michałowska-Gorywoda, Warszawa 2007, s. 34; A. Marszałek, *Europejska idea integracji międzynarodowej w perspektywie historycznej*, Toruń 2008, s. 14–16; E.A. Mierzwa, *Geneza idei Unii Europejskiej (polskie inicjatywy)*, Piotrków Trybunalski 2011, s. 18–19.

⁶ M. Nadolski, *Etapy, formy i uwarunkowania integracji europejskiej...*, s. 36.

Pojawiło się wiele koncepcji i idei integracji Europy. Początkowo były one bardzo ogólne, chociaż pretendowały w swych założeniach do rozwiązywania trudnych kwestii na kontynencie, jednak w wielu przypadkach nie uwzględniały istniejących realiów europejskich generowanych przez ówczesne procesy i wydarzenia społeczne oraz polityczne. Wiele uwagi poświęcano w nich zagadnieniom pokoju w Europie, postulując sfederowanie państw europejskich, powołanie wspólnego parlamentu oraz zawarcie przez władców kontynentu porozumienia respektującego ich dotychczasowy stan posiadania. Relatywnie późno, bo dopiero w XVIII w., pojawiły się w propagowanych planach integracji europejskiej kwestie ekonomiczne. Koncepcje wieku XVIII ukazywały, iż epoka dominacji suwerenów dobiegała końca, poszukiwano rozwiązań odwołujących się do struktur międzynarodowych, uniwersalnych, stojących na straży bezpieczeństwa i pokoju. Nadanie odpowiedniej rangi motywom gospodarczym w koncepcjach integracyjnych w pełni nastąpiło w XIX w. (projekt Mitteleuropa czy Niemiecki Związek Celny). Wiek XIX ukazał zaostojące się różnice społeczne przez przeciwstawne ideologie liberalizmu i socjalizmu, rzutujące na inicjatywy zjednoczeniowe. Autorami nowożytnych idei i koncepcji integracyjnych nadal byli przede wszystkim władcy europejscy, politycy, filozofowie, pisarze i intelektualiści, do których zaliczają się: Erazm z Rotterdamu, Henryk IV de Burbon, Maksymilian Sully de Béthune, Gottfried Leibniz, Charles Ireneé Castel de Saint-Pierre, Immanuel Kant, Jean Jacques Rousseau, Voltaire, Jeremy Bentham, Napoleon Bonaparte, Victor Hugo, Claude Henri de Saint-Simon, Giuseppe Garibaldi, Giuseppe Mazzini czy Pierre Proudhon. Większość formułowanych w czasach nowożytnych koncepcji zjednoczeniowych respektowała zasady suwerenności władcy bądź państwa. Z końcem XIX w. następuje odwrót od tej zasady w kierunku rozwiązań ponadnarodowych, powiązanych z wizjami federalistycznymi, coraz wyraźniej uwidacznia się wpływ nacjonalizmu. Rewolucja francuska rozbudziła aspiracje narodów europejskich, a uchwalona 26 sierpnia 1789 r. Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela upowszechniła znacznie kwestii narodowej w koncepcjach integracyjnych. Doświadczenia wojen napoleońskich dowiodły, że próby zjednoczenia kontynentu z pomocą armii i w imię interesów jednego narodu są skazane na niepowodzenie. Przez kilka wieków formułowano idee jednoczenia państw europejskich w celu wspólnego przeciwstawienia się naruszaniu pokojowego rozwoju Europy. Powstawały różnorodne koalicje władców oraz pomysły zjednoczeniowe, a ich szczególną formą było utworzenie w 1815 r. Świętego Przymierza. Jego działalność była próbą stworzenia w Europie luźnego związku konfederacyjnego, funkcjonującego na podstawie wspólnie ustalonych zasad, jednakże koncepcja ta poniosła klęskę wobec nasilających się konfliktów europejskich w XIX w. W stuleciu tym popularność zdobyła idea Stanów Zjednoczonych Europy, lecz upadek w 1870 r. cesarstwa francuskiego spowodował zahamowanie tego rodzaju aktywności integracyjnej. W XIX w. zjawisko

dominacji Europy nad światem implikowało obok rozprzestrzeniania się idei europejskiej także próby organizowania społeczności europejskiej⁷.

Procesy integracyjne w XIX i XX w. determinowały rozwiązania unitarno-autorytarne, które nie wychodziły poza sferę konceptualizacji. Niemieckie koncepcje z przełomu XIX i XX w. odbiegały od dominującego dotąd w europejskiej myśli integracyjnej założenia o ochronnym charakterze struktur zjednoczeniowych, ujawniając nurt ekspansjonistyczny. Zasadniczym dorobkiem niemieckiej myśli integracyjnej była rozwinięta w XX w. koncepcja Mitteleuropy. To szeroko formułowane pojęcie zawierało postulat stworzenia struktury polityczno-ekonomicznej obejmującej obszar i narody Europy Środkowej, powstałej z inicjatywy Niemiec i całkowicie przez nich zdominowanej. Koncepcja ta miała rozbudowany wątek integracji ekonomicznej, a jej celem było stworzenie przeciwwagi dla konkurencji ze strony rosnących w siłę potęg pozaeuropejskich – USA i Rosji. Coraz większą rolę w formowaniu, a później realizacji europejskich procesów integracyjnych zaczęły odgrywać czynniki ekonomiczne. Powodem był rozwój gospodarczy Europy w tamtym okresie, przejawiający się w koncentracji produkcji, pojawieniu się nowych technologii i środków transportu – wymuszający kształtowanie się szerszych niż krajowe rynków międzynarodowych. Z koncepcją Mitteleuropy korespondowała koncepcja tzw. gospodarki wielkiego obszaru. Cechą charakterystyczną obu jest ich wypaczenie w późniejszym okresie przez nazistów. Obok Friedricha Naumanna – głównego propagatora koncepcji Mitteleuropy – swój wkład w niemiecką myśl integracyjną tego okresu wnieśli także Karl Jentsch, Gustaw Schmoller, Friedrich Ratzel, Joseph Partsch, Erich Mareks, Albert Eberhard von Schäffle oraz August Sartorius von Waltershausen.

Ogromną rolę w kształtowaniu teoretyczno-doktrynalnych podstaw idei jedności europejskiej odegrał Richard Nicolas Coudenhove-Kalergi, który w okresie międzywojennym rozwinął i sprecyzował koncepcję paneuropeizmu. Powracał w niej poniekąd do wcześniejszego postulatu utworzenia Stanów Zjednoczonych Europy, które łączyłyby w jedną strukturę federacyjną państwa kontynentu. Przekonywał zarazem, że istnieje jeden naród europejski, któremu od wewnątrz zagraża nacjonalizm, z zewnątrz zaś – ekspansjonizm Rosji oraz konkurencja USA. Dokonał podziału państw na cztery grupy, przyjmując za kryterium ich rozwój gospodarczy i cywilizacyjny:

⁷ Por. A. Marszałek, *Z historii europejskiej idei integracji międzynarodowej...*, s. 14–20; Ch. Zorgbibe, *Historia integracji europejskiej*, Łódź 1998, s. 17–19; J. Ruszkowski, *Koncepcje integracji europejskiej – próba systematyki* [w:] *Unifikacja i różnicowanie się współczesnej Europy*, red. B. Fijałkowska, A. Żukowski, Warszawa 2002, s. 137–138; D. Rossa-Kilian, *Integracja europejska...*, s. 66–68; O. Barburska, *Zjednoczona Europa...*, s. 17–19; K. Łastawski, *Historia integracji europejskiej...*, s. 23–32; M. Nadolski, *Etapy, formy i uwarunkowania integracji europejskiej...*, s. 34–40; E. Kawecka-Wyrzykowska, K. Michałowska-Gorywoda, *Pojęcia...*, s. 34; A. Marszałek, *Europejska idea integracji międzynarodowej w perspektywie historycznej...*, s. 17–22.

- a) Europa bez Wielkiej Brytanii i ZSRR,
- b) Wielka Brytania i dominia,
- c) Ameryka Północna z Kanadą,
- d) ZSRR.

Ruch paneuropejski, odnoszący największe sukcesy w okresie międzywojennym, wyróżniał się wśród ówczesnych inicjatyw tym, że przybrał formę instytucjonalną przez utworzenie w 1926 r. Unii Paneuropejskiej z oddziałami w poszczególnych państwach kontynentu. Unia Paneuropejska miała być jednym z pięciu związków lokalnych w skali globalnej, funkcjonującym w ramach zreformowanej Ligi Narodów. Wskutek pogarszającej się sytuacji ekonomicznej na świecie (wielki kryzys od 1929 r.) i zróżnicowanego podejścia do propagowanych idei ruch paneuropejski przeszedł do historii integracji kontynentu jako inicjatywa kontrowersyjna i mało skuteczna.

Kolejną koncepcję okresu międzywojennego, odgrywającą znaczną rolę wśród inicjatyw integracji europejskiej, wiąże się z osobą polityka francuskiego Aristide'a Brianda. Odwoływał się on do postulowanej wcześniej koncepcji budowy Stanów Zjednoczonych Europy, której filarami miały być Francja, Niemcy i Wielka Brytania, a pierwszym etapem – integracja w sferze ekonomicznej umożliwiająca przeciwstawienie się presji kapitału amerykańskiego. Plan przedstawiony na forum Zgromadzenia Ligi Narodów we wrześniu 1929 r. spotkał się z poparciem polityków europejskich, jednak wobec zbliżającego się kryzysu gospodarczego i nasilających w związku z nim tendencji autarkicznych wśród państw europejskich nastąpiło niewielkie zainteresowanie ideami jednoczenia Europy. Także kolejna z inicjatyw Brianda, postulująca utworzenie w ramach Ligi Narodów Unii Europejskiej, w której priorytet zyskałyby kwestie polityczne przed gospodarczymi, została sceptycznie przyjęta przez państwa europejskie. Niemniej niektóre elementy koncepcji francuskiego polityka znalazły swoje odzwierciedlenie kilkanaście lat później w planie Roberta Schumana.

Dążenia integracyjne okresu międzywojennego z wielu powodów miały niewielką szansę na realizację. Koncepcje te były przyjmowane głównie przez ówczesne elity polityczno-intelektualne, nie znajdowały poparcia społecznego. Był to zbyt krótki i niesprzyjający politycznie (z powodu wzrostu totalitaryzmów w formie komunizmu i faszyzmu) okres, aby uległy ugruntowaniu idee integracyjne. Mimo deklarowanego uniwersalizmu zbyt odbiegały one od zasady równoprawności państw i narodów, często przybierały także formę ideologiczno-propagandowego narzędzia realizacji narodowych interesów poszczególnych państw. Doświadczenia I i II wojny światowej, narodziny komunizmu i faszyzmu przyspieszały formułowanie w I poł. XX w. federacyjnych koncepcji integracji europejskiej, a w przeciwieństwie do okresów wcześniejszych, ton inicjatywom integracyjnym zaczęli nadawać wybitni politycy zyskujący aprobatę opiniotwórczych elit europejskich. Projekty

coraz częściej stawały się przedmiotem międzynarodowych debat prowadzących do prób instytucjonalizacji integracji politycznej⁸.

Po zakończeniu II wojny światowej powstały warunki do pokojowego urzeczywistnienia idei integracji regionalnej w Europie. Regionalnej, gdyż postępujący podział Europy w okresie zimnej wojny ograniczał procesy integracyjne jedynie do zachodniej części kontynentu. Ukształtowany w wyniku postanowień powojennych nowy układ sił spowodował utratę przez Europę Zachodnią pozycji politycznego i gospodarczego centrum świata na rzecz USA oraz poczucie zagrożenia militarnego ze strony ZSRR. Powojenne zniszczenia gospodarki europejskiej i potrzeba jej modernizacji połączona z nowymi wyzwaniami ekonomicznymi oraz rozpadem systemu kolonialnego potęgowały tendencje do gospodarczego i politycznego zjednoczenia państw Europy Zachodniej, stworzenia trzeciej, równorzędnej wobec USA i ZSRR, siły ekonomicznej i politycznej. Tendencje do integracji regionalnej w Europie były akceptowane oraz wspierane przez USA jako hegemonia politycznego i gospodarczego świata zachodniego (plan Marshalla). Plany politycznego i militarnego zjednoczenia Europy Zachodniej nie były jednak zgodne z interesami narodowymi, w związku z czym akcentowano wyraźnie potrzebę idei integracji w sferze gospodarki⁹. Do zasadniczych motywów kierujących zwolennikami integracji europejskiej oraz decydujących o jej realizacji należały:

- a) dążenia do odrzucenia katastrofalnej w skutkach polityki nacjonalizmu i totalitaryzmu oraz ugruntowanie systemu demokratycznego,
- b) chęć umocnienia pokoju i osiągnięcia poczucia bezpieczeństwa,
- c) nadzieje na szybsze uzyskanie względnego dobrobytu przez działania wspólnotowe,
- d) nadzieje na odzyskanie wpływów i znaczenia politycznego utraconego na rzecz USA i ZSRR,
- d) obawa przed rosnącym potencjałem militarnym ZSRR i jego wschodnio-europejskich sojuszników¹⁰.

⁸ Por. H. Korczyk, *Próby integracji Europy w świetle umów międzynarodowych w okresie międzywojennym 1918–1939* [w:] *Z dziejów prób integracji europejskiej. Od średniowiecza do współczesności*, red. M. Pułaski, Kraków 1995, s. 51–52; A. Marszałek, *Z historii europejskiej idei integracji międzynarodowej...*, s. 53–119; Ch. Zörgbibe, *Historia integracji...*, s. 21–23; J. Marszałek-Kawa, *Procesy integracyjne...*, s. 15–18; J. Ruskowski, *Koncepcje integracji...*, s. 139; J. Róg, *Wybrane uwarunkowania integracji europejskiej* [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia w procesie globalizacji i integracji*, red. T. Wallas, Słubice 2003, s. 35; D. Rossa-Kilian, *Integracja europejska...*, s. 69; M. Nadolski, *Z dziejów integracji europejskiej...*, s. 33–41; Z.M. Doliwa-Klepacki, *Integracja europejska...*, s. 65–68; O. Barbarska, *Zjednoczona Europa...*, s. 18–21; K. Łastawski, *Historia integracji europejskiej...*, s. 30–37; M. Nadolski, *Etapy, formy i uwarunkowania integracji europejskiej...*, s. 39–44; E. Kawecka-Wyrzykowska, K. Michałowska-Gorywoda, *Pojęcia...*, s. 34–35; A. Chodubski, *Idea jedności Europy* [w:] *Wektory współczesnych przemian europejskich*, red. B. Garbacik, R. Majewski, Gdańsk 2010, s. 15.

⁹ Por. E. Kawecka-Wyrzykowska, K. Michałowska-Gorywoda, *Pojęcia...*, s. 35–37.

¹⁰ Por. O. Barbarska, *Zjednoczona Europa...*, s. 28.

W procesie formułowania założeń oraz realizacji idei integracji wykształciły się dwa zasadnicze modele:

- a) konfederacja – integracja na podstawie związku suwerennych państw zachowujących swoje podstawowe kompetencje i realizujących współpracę o charakterze międzyrządowym (np. Europa ojczyzn),
- b) federacja – integracja, w której dąży się do stworzenia „europejskiego państwa federalnego” o charakterze ponadnarodowym, przejmującego znaczną część uprawnień państw członkowskich.

Poza wymienionymi modelami zauważa się także funkcjonalizm, który skupia się przede wszystkim na funkcjach integracyjnych w gospodarce – jej strukturach i mechanizmach, neofunkcjonalizm, którego istota sprowadza się do tezy, że proces integracji jest rezultatem interakcji sił politycznych: grup nacisku, partii, rządów i instytucji międzynarodowych, oraz model unionistyczny zakładający ograniczenie integracji europejskiej do współdziałania między rządami suwerennych państw, postulujący utworzenie Rady Ministrów Państw Zachodnioeuropejskich, będącej organem doradczym o ściśle ograniczonych kompetencjach¹¹.

W okresie powojennym zarysowały się ponadto różne koncepcje dotyczące rodzaju przyszłej integracji, których podstawę stanowiły:

- a) uniwersalna idea paneuropeizmu,
- b) budowa więzi militarnych,
- c) rozwijanie współpracy przede wszystkim gospodarczej, polepszenie efektywności działań gospodarczych,
- d) przeciwstawienie się wpływowi komunistycznym,
- e) poprawa życia społeczeństw po kryzysie wojennym,
- f) zmniejszenie dystansu między USA a Europą,
- g) możliwość włączenia Niemiec do współpracy ogólnoeuropejskiej.

Cechą charakterystyczną powojennych procesów integracyjnych był ich uniwersalny charakter, bowiem obejmowała ona niemal wszystkie sfery życia politycznego, gospodarczego, społecznego i kulturalnego państw biorących w nich udział. Idea jedności europejskiej zawierała założenia bardzo ogólne, możliwe do zaakceptowania przez każdego obywatela państw europejskich, niepowiązane wyraźnie z żadną orientacją polityczną czy światopoglądową¹².

Do grona Europejczyków, którzy wnieśli największy wkład w propagowanie, opracowywanie i realizację europejskich idei integracyjnych w II poł. XX w., są zaliczani: Winston Churchill, Konrad Adenauer, Altiero Spineli, Paul-Henri Spaak, Richard Coudenhove-Kalergi, Salvador de Madariaga, Michel Debre, Charles de Gaulle

¹¹ Por. S. Konopacki, *Integracja Europy w dobie postmodernizmu*, Poznań 1998, s. 29–30; J. Ruskowski, *Koncepcje integracji...*, s. 139–143; A. Marszałek, *Europejska idea integracji międzynarodowej w perspektywie historycznej...*, s. 210.

¹² Por. O. Barbarska, *Zjednoczona Europa...*, s. 28; K. Łastawski, *Historia integracji europejskiej...*, s. 57.

oraz Robert Schuman, Jean Monnet i Alcide de Gasperi – okreśłani mianem ojców duchowych zjednoczenia Europy.

Ewolucja integracji europejskiej od zakończenia II wojny światowej skutkowałą powstawaniem wielu projektów integracyjnych o różnym zasięgu terytorialnym, różnych płaszczyznach aktywności i priorytetów oraz trwałości struktur. Zdecydowana większość z nich dotyczyła Europy Zachodniej, niemniej „sowietyzowana” Europa Środkowo-Wschodnia również uległa integracji, choć poniekąd wymuszonej (Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej oraz Układ Warszawski).

W Europie Zachodniej koncepcje integracyjne były realizowane przez projekty w formie postulatycznej, ale także zinstytucjonalizowane, do których zalicza się: Stany Zjednoczone Europy (koncepcja federacyjna), Europę Ojczyzn (koncepcja konfederacyjna), Unię Ekonomiczną Beneluksu, Radę Europy, Organizację Paktu Północnoatlantyckiego, Radę Nordycką, Europejską Wspólnotę Węgla i Stali, Unię Zachodnioeuropejską, Europejskie Stowarzyszenie Wolnego Handlu, Europejską Wspólnotę Energii Atomowej, Jednolity Akt Europejski, Europejską Wspólnotę Gospodarczą (od 1 stycznia 1958 r., która na mocy traktatu z Maastricht została oficjalnie przemianowana na Wspólnotę Europejską). Od początku lat 90. XX w. funkcjonuje Unia Europejska skupiająca główne państwa kontynentu. Występują także różne organizacje regionalne (np. Grupa Wyszehradzka)¹³.

W ciągu minionego półwiecza europejskie procesy integracyjne ulegały podziałowi na poszczególne etapy, które dzieli się następująco:

- a) etap pierwszy (1945–1957) stanowiący początek efektywnej realizacji idei integracji oraz zwycięstwa koncepcji Wspólnot Europejskich,
- b) etap drugi (1958–1969) będący okresem budowy podstaw integracji,
- c) etap trzeci (1970–1985) skutkujący procesami rozszerzania i zacieśniania więzi gospodarczych między państwami członkowskimi,
- d) etap czwarty (1986–1991) charakteryzujący się powstawaniem nowych struktur integracyjnych oraz przygotowaniem do utworzenia Unii Europejskiej,
- e) etap piąty (po 1992 r.) obejmujący okres stopniowego wprowadzania w życie Unii Europejskiej, zainicjowany podpisaniem traktatu z Maastricht oraz kontynuowany przyjęciem traktatu amsterdamskiego, traktatu nicejskiego

¹³ Por. M.C. Błaszczuk, *Procesy integracyjne w Europie* [w:] *Integracja europejska – zagadnienia podstawowe*, red. M. Słupińska, Łódź 2001, s. 37–50; M. Czarnomski, *Integracja europejska. Ewolucja zjawiska*, Częstochowa 2001, s. 25–28; J. Marszałek-Kawa, *Procesy integracyjne...*, s. 43–55; U. Świętochowska, *Idea integracji...*, s. 11–13; A. Waldon-Kałuża, *Idea obywatelstwa europejskiego jako próba tworzenia nowych instytucji polityczno-prawnych w Unii Europejskiej* [w:] *Unifikacja i różnicowanie się współczesnej Europy*, red. B. Fijałkowska, A. Żukowski, Warszawa 2002, s. 51–52; M. Nadolski, *Etapy, formy i uwarunkowania integracji europejskiej...*, s. 43–56; E. Latoszek, *Integracja europejska. Mechanizmy i wyzwania*, Warszawa 2007, s. 55–63; E. Kawecka-Wyrzykowska, K. Michałowska-Gorywoda, *Pojęcia...*, s. 36–42; K. Łastawski, *Prointegracyjne cechy tożsamości kulturowej Europy...*, s. 30; K. Iszkowski, *Po co nam Europa? O rozbieżnych wizjach integracji*, Warszawa 2009, s. 56–64.

i traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy, a także skutkujący znacznym rozszerzeniem UE o państwa Europy Środkowo-Wschodniej¹⁴.

Zauważa się, że procesy integracyjne ze szczególną siłą ujawniły się w Europie Zachodniej po II wojnie światowej, a istotną rolę odegrały w nich Wspólnoty Europejskie. Wraz z ich ewolucją coraz więcej państw europejskich uczestniczy w procesach integracji, chcąc czerpać korzyści z członkostwa w strukturach europejskich. Przesłanki i warunki integracji z UE są zróżnicowane i uzależnione przede wszystkim od poziomu rozwoju gospodarczego danego państwa, dlatego też nie wszystkie państwa mogą liczyć na szybkie członkostwo, a proces rozszerzania UE o kraje mniej rozwinięte gospodarczo wymaga działań zmniejszających różnice w rozwoju gospodarczym. Rozwój procesu integracji europejskiej kierunkuje się na obejmowanie wspólnotowymi działaniami poza sferą gospodarczą także sfer społecznej, politycznej i kulturowej, wzbudzając niekiedy kontrowersje w sferze suwerenności i następstw ekonomicznych członkostwa w strukturach unijnych wskutek zobowiązań i przestrzegania jednolitych przepisów. Dynamika procesu integracyjnego w Europie związana z pogłębianiem wewnętrznym i rozszerzeniem terytorialnym Unii Europejskiej wskazuje, że dalszy przebieg integracji będzie się odbywał z uwzględnieniem przesłanek historycznych. Istnieją także poglądy mówiące o tym, iż utrzymujące się nieusuwalne różnice między poszczególnymi państwami członkowskimi mogą zadecydować o niepowodzeniach integracyjnych w szerszym wymiarze i w efekcie wpłynąć na zaistnienie idei dezintegracyjnych¹⁵.

Powstałe w drugiej połowie XX w. Wspólnoty Europejskie były skutecznym połączeniem idei integracji europejskiej z jej realizacją, tworząc – po mających wielowiekową tradycję próbach – strukturę integracyjną o wymiarze uniwersalnym. Czy będą odgrywać taką rolę w najbliższych latach? Zauważalne obecnie symptomy kryzysu integracji europejskiej przybierają wielopłaszczyznowy wymiar, którego następstwa ujawniają takie zjawiska, jak brytyjski Brexit, kryzys migracyjny (stanowiący bezwzględne zagrożenie dla europejskiej tożsamości kulturowej), kontrowersje wobec kształtu współpracy ekonomicznej państw unijnych z USA i Kanadą, postulowany przez niektórych przywódców państw europejskich podział na „Europę dwóch prędkości” czy konsolidująca w wymiarze regionalnym (środkowoeuropejskim) ścisła współpraca państw Grupy Wyszehradzkiej – często przeciwstawna postanowieniom unijnym, ale skutecznie akcentująca interesy społeczno-polityczne państw tworzących tę grupę. Jednak bez względu na dalszy

¹⁴ O. Barbarska, *Zjednoczona Europa...*, s. 29.

¹⁵ Por. M. Czarnomski, *Integracja europejska...*, s. 33–34; M.C. Błaszczyk, *Procesy integracyjne...*, s. 54–55; D. Rossa-Kilian, *Integracja europejska...*, s. 71–72; E. Lesiewicz, *Dylematy suwerenności integrującej się Europy [w:] Integracja europejska na początku XXI wieku. Wybrane problemy*, red. A. Fiedler, Poznań 2004, s. 10; S. Konopacki, *Koniec Europy. Czy Unia Europejska jest zdolna do dalszego rozszerzenia?*, Warszawa 2006; J. Zielonka, *Europa jako imperium. Nowe spojrzenie na Unię Europejską*, Warszawa 2007, s. 89–93; A. Piekutowska, *Procesy integracyjne w Europie [w:] Filozoficzno-kulturowe i prawno-gospodarcze aspekty procesów integracyjnych w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. Z. Tomczonek, Białystok 2007.

kierunek procesów integracyjnych w ramach UE, a także jej przyszłą kondycję, należy ocenić, iż obecny stan integracji europejskiej jest wytworem długiej ewolucji systemów politycznych, ekonomicznych, społecznych i kulturowych niezmiennie obecnych w tradycji europejskiej.

The idea of integration and disintegration of Europe in a historical perspective

Summary

Ideas and integration attempts in Europe formulated from the fourteenth to the eighteenth centuries are divided into two categories: projects to unite much of the continent under the aegis of one of the European rulers, or projects generally referred to as *Res Publica Christiana* or *Civitas Dei*. On the other hand, integration processes of the nineteenth and twentieth centuries determined unitary-authoritarian solutions, based on models of confederation and federation. It was indicated that the second half of the year. The European Communities are, after centuries of trial, an organizational structure with a universal dimension, and the present state of European integration is a product of the long evolution of the political, economic, social and cultural systems of the European tradition. European societies over the course of history, apart from integration processes, have also experienced disintegration phenomena.

Keywords: european integration, disintegration, European Communities, European Union, confederation, federation